
Олександр Кривобок

**ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ЯК ЧИННИК
ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНОЇ
І АДМІНІСТРАТИВНОЇ МЕРЕЖІ
НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
(початок ХХ ст.)**

Серед багатьох питань, які опинились у полі зору регіональної історії, доволі незначне місце займає вивчення діяльності політичних партій. Частково це зрозуміло, оскільки політичні партії є структурами, що охоплюють значно більшу територію відповідно до особливостей своїх ідей та соціальної бази. Між тим, існуючі протиріччя між політичними уподобаннями жителів окремих регіонів України і спекулювання на цьому політичних діячів зумовлюють значні перспективи і потребу розвитку цього напрямку досліджень.

Зауважимо, що саме регіональний зріз проблеми на сьогодні є менш популярний і менш досліджений історичною наукою. Прикладом цього слугує історія місцевих партійних організацій півночі Лівобережної України на початку ХХ століття. Більшість дослідників партійної історії, навіть такі відомі, як А. Павко¹, О. Донченко², І. Омелянчук³, В. Головченко⁴, наводять у своїх працях про діяльність політичних партій у цьому регіоні лише загальні відомості або використовують факти з їхнього життя як ілюстративний матеріал. На протипагу дослідженням загальноукраїнського масштабу місцеві історико-краєзнавчі роботи в центрі уваги, як правило, ставлять повсякденне життя і розвиток окремих населених пунктів або окремих груп їхніх мешканців. Такими є, наприклад, праці В. Балабая⁵, С. Вої-

¹ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні кінця ХІХ ст. — початок ХХ століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. — К, 1999. — 247 с.

² Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.). — Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. — 379 с.

³ Омелянчук І. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914): Монография. — К.: МАУП, 2006. — 744 с.; Омелянчук І. В. Черносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). Монография. — К.: НИУРО, 2000. — 168 с.

⁴ Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. — Х. : Майдан, 1996. — 190 с.

⁵ Балабай В. І. На землі ічнянській. — Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2004. — 288 с.

нова⁶, збірники статей про національні меншини краю⁷. Більше інформації про політичну історію в енциклопедичних і довідкових краєзнавчих виданнях⁸, але тут вона подається несистемно і має описовий характер.

З існуючої літератури лише декілька робіт присвячені вивченню і узагальненню регіональної політичної історії Чернігівщини до 1917 р. Однією з перших стала робота В. Щербакова⁹, присвячена історії соціал-демократичних організацій краю, перш за все РСДРП. Ідеологічні позиції марксизму-ленінізму, характерні для неї, були ще більше загострені в наступних працях радянського періоду, зокрема в «Нарисах історії Чернігівської обласної партійної організації»¹⁰, де поза РСДРП діяльність інших політичних організацій зовсім не згадувалась. У виданій 1996 р. монографії Т. Демченко та В. Онищенко¹¹ було переглянуто ряд радянських ідейних стереотипів, але через невеликий обсяг висвітлення діяльності місцевих партійних організацій в ній несистемне і вибіркоче. Нарешті, роботи С. О. Наумова¹², найбільш об'ємні з існуючих, присвячені винятково українським політичним партіям, тоді як у регіоні діяли також загальноросійські та єврейські.

Діяльність місцевих відділів політичних партій важко уявити поза контекстом соціальної історії, історії тих груп, прошарків і верств населення, з яких комплектувалися їхні учасники. Завжди існує зв'язок і з територіальною структурою розміщення населення, оскільки партійні організації зазвичай характерні чіткою територіальною структурованістю. Водночас, якщо адміністративно-територіальний поділ важко піддається змінам, часто зберігає усталені форми, то партійні організації, менш обтяжені бюрократизмом, здатні швидше набувати нових форм, зручних для функціонування.

⁶ *Воїнов С.* Новгород-Сіверський: Нариси історії / Ред. О.Б. Коваленко. — Чернігів. Сіверянська думка, 1999. — 164 с.

⁷ *Євреї в Ніжині.* Науковий збірник. — Ніжин: Просвіта, 2001. — 179 с.

⁸ *Калібаба Д.* Відомі діячі науки, культури, політики Чернігівщини / І. Каганова, О. Астаф'єв. — Чернігів, Редакційно-видавничий відділ, 1998. — 256 с.; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. — К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. — 1006 с.; Чернігівщина incognita. — Чернігів: КП «Видавництво «Чернігівські береги», 2004. — 400 с.

⁹ *Щербаков В.* Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902–1917). — Харків: Пролетар, б/р. — 219 с.

¹⁰ Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. — К.: Політвидав України, 1970. — 414 с.

¹¹ *Демченко Т. В., Онищенко В. І.* Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900–1917 рр. — Чернігів, 1998. — 66 с.

¹² *Наумов С.* Глухівська організація РУП-УСДРП та її література // Сіверянський літопис. — 2005. — № 2–3. — С. 3–15.; *Наумов С. О.* Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. — лютий 1917 р.) / Харківський національний ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х.: ХНУ, 2006. — 344 с.: рис.

Метою нашого дослідження є вивчення можливого зв'язку між територіальною організацією місцевих політичних організацій у Чернігівській губернії на початку ХХ ст. з адміністративно-політичними змінами в роки формування Української Соціалістичної Радянської республіки, її кордонів та адміністративно-територіального поділу. Закономірно, що при цьому головну увагу буде надано порівняно великим партійним організаціям, осередки яких поширювалися на більшу частину території губернії.

Звернувшись до процесу виникнення осередків революційних політичних партій на півночі Лівобережної України, відзначимо їхній генетичний зв'язок із народницькими революційними товариствами 1870-х – 1880-х рр. та групами народників і марксистів, що існували в регіоні у кінці ХІХ ст. Але становлення власне партійних структур припадає тут на більш пізній період 1901–1903 рр., коли у містах і містечках губернії з'являються і налагоджують зв'язки між собою організації таких партій, як російські есери та соціал-демократи, Революційна Українська партія, Бунд.

Беззаперечним лідером у поширенні та розбудові партійних структур на Чернігівщині у першій половині 1900-х рр. була РСДРП. Основними центрами, що підтримували поширення партійних організацій на півночі Лівобережжя, були Київ, Гомель, частково Чернігів і деякою мірою Харків. На 1904 р., за відомостями В. Щербакова, осередки російських соціал-демократів з'явилися у Чернігові, Новозибкові, Клинцях, Конотопі, Ніжині, Стародубі, Сосниці, Суражі, Городні, Злинці, Погарі¹³. Звертає при цьому увагу зосередження більшості організацій РСДРП у північній частині губернії. Причиною, швидше за все, був тісний зв'язок активу утворених організації з білоруськими губерніями, де соціал-демократичний рух набрав сили ще у другій половині 1890-х рр. Головну роль у цьому підйомі відіграли бундівські організації, що на той час входили до складу РСДРП, які спеціально навчали єврейських робітників російської грамоти для роботи поза межею осілості з чисто слов'янським населенням¹⁴. Нові групи швидко встановлювали організаційні зв'язки із старшими організаціями, утворюючи спільні комітети. Так, уже у 1903 р. утворився об'єднаний комітет груп РСДРП у Новозибкові та Клинцях. Одночасно з відокремленням Бунду від РСДРП у 1903 р. бундівські партійні працівники розпочали активно проникати в губернію і створювати власні партійні осередки. Для російських соціал-демократів це загрожувало значними кадровими втратами, оскільки єврейські робітники та ремісники складали велику частку учасників їхніх пар-

¹³ Щербаков В. Вказ. праця. – С. 58–63; ЦДІАУК. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Од. зб. 100. – Арк. 4 зв.

¹⁴ Бухбіндер Н. А. История еврейского рабочего движения в России. – М.: Академическое издательство, 1925. – С. 57, 62.

тійних груп. Для протидії бундівським впливам у південній Білорусі і на Лівобережжі України у січні 1904 р. РСДРП утворила Поліський комітет на основі організацій Новозибкова, Гомеля і Клинців, до складу якого увійшли соціал-демократичні групи Могилівської, північних повітів Чернігівської губернії, окремі осередки Мінської губернії та Ромен¹⁵. Сам комітет розташувався в Гомелі, а однією з провідних організацій стала Новозибківська група, де знаходилась друкарня комітету і друкувались партійні видання від його імені¹⁶.

Фактично навіть на 1905 рік єдиної організації російські соціал-демократичні групи Чернігівської губернії не склали. Північні повіти — Суразький, Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Новгород-Сіверський і частково Городнянський — були включені до сфери діяльності Поліського комітету. Ніжинська група тяжіла до Києва, звідки ще в 1905 році надсилались лектори та партійні робітники¹⁷. Конопотська організація діяла відносно самостійно, налагодивши зв'язки як з групами Поліського комітету, так і з київською та харківською організаціями РСДРП. Водночас вона займалась роботою в прилеглих повітах. Чернігівська група стала на ноги досить пізно, у 1904 році, і порівняно з вищеназваними була слабшою, досить мало працювала з селянством і не мала, на відміну від Конопотської організації та Поліського комітету власної друкарні, видаючи листівки на гектографі.

Як же складалась організаційна структура інших революційних об'єднань регіону? Організації Бунду, найбільші з яких у 1904 р. існували у Чернігові, Стародубі, Городні і Ніжині, були пов'язані з двома головними центрами поширення — Гомелем і Києвом. У 1905 р. бундівські групи південних повітів належали до київського району і підпорядковувались київському комітету партії. Так, на початку квітня 1905 р. представники Ніжина і Прилук були присутні на конференції київського комітету Бунду. Гомельські бундівці підтримували зв'язок і доставляли літературу для організацій північних повітів. Крім зручного сполучення з північними повітами губернії, гомельська організація мала для цього і фінансові можливості: її щомісячний прибуток у 1903–1904 рр. становив 300 руб. і мало поступався доходам київської групи (325 руб.)¹⁸.

Організація есерів протягом 1905 р. залишалась найменшою з соціалістичних партійних організацій північного Лівобережжя. На середину 1905 р. її осередки діяли лише у Новозибкові, Конопоті і

¹⁵ 1905. Еврейское рабочее движение. Обзор, материалы и документы /Сост. А. Д. Киржниц. — М.-Л.: Госиздат, 1928. — С. 341.

¹⁶ Нариси історії Чернігівської обласної ... — С. 17.

¹⁷ Равич-Черкасский М. Мои воспоминания о 1905 годе // Летопись Революции. — 1925. — № 5–6. — С. 316–317.

¹⁸ 1905. Еврейское рабочее движение... — С. 49.

Глухові, як про те свідчать матеріали жандармських звітів і спогадів¹⁹, хоча література активно поширювалася в губернії. Найбільшою була чернігівська організація есерів (яка кількісно поступалась чернігівській групі РСДРП), але немає відомостей про те, що в цей час вона відігравала центральну роль. Слабкість чернігівських есерів відбиває і той факт, що вони не були представлені у кінці грудня 1905 р. на I з'їзді партії, на який приїхали делегати есерівських організацій Гомеля, Харкова, Києва²⁰.

Досить розгалужену організацію зуміли створити у 1902–1905 рр. активісти РУП. Крім найбільшого центру в Ніжині, восени 1905 р. осередки партії діяли в Глухові, Конотопі, Кролевець, селах і містечках Ніжинського, Борзенського, Кролевецького, Остерського, Сосницького, Глухівського, Конотопського, Козелецького повітів. Щоправда, у більшості з цих повітів існувало лише по 1-2 сільських групи (так, у Козелецькому повіті — у с. Бикові і Петрівці, у Сосницькому — в містечку Макошине). Найбільшою сільська партійна мережа була в Ніжинському повіті. Загалом же вплив партії відчувався у більшій частині губернії, головним чином у південних та східних повітах²¹. Порівняно з організаціями інших партій, партійна мережа РУП у момент найвищого розвитку відзначалась централізованістю і підпорядковувалась єдиному комітету, що складався із трьох осіб і перебував у Ніжині. Варто, однак, відзначити, що діяльність головних рупівських осередків контролювалась і скеровувалась членами ЦК М. Поршем та А. Гуком і їх довіреними особами. У Чернігові група РУП виникла лише восени 1905 р. і залишалась малочисельною і не-впливовою.

РУП і Бунд тісно взаємодіяли на території губернії. Зокрема спільними зусиллями обох партій було утворено порівняно численні організації у Глухові і повіті в 1905 р., причому обидві ці групи встановили зв'язок з київськими партійними комітетами (осередок РУП згодом підпорядкувався ніжинському комітету), звідки постачалась література. Зауважимо, що коли частина членів бундівських організацій вирішила перейти до РСДРП, їхній представник теж їздив до Києва, а не до Чернігова²².

¹⁹ ЦДАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 367. — Арк. 9; Васильченко С. Мій шлях // Твори. — Том 4. — К.: вид-во АН УРСР, 1960. — С. 41; Минц С. Из воспоминаний о 1905 годе в Конотопе // Летопись революции. — 1925. — № 4. — С. 21–22.

²⁰ Общественное движение в России в начале XX века. — Т. 3, Кн. 5. — СПб, 1914. — С. 113.

²¹ *Кривобок О. П.* Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку XX століття — штрих до політичної історії регіону // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — Випуск X. — К.: Інститут історії України, 2005. — С. 73, 75.

²² *Кривобок О. П.* Документи про партійне життя Чернігівщини у 1905 році // Сіверянський літопис. — 2004. — № 4. — С. 59–60.

Після погромів і масових арештів кінця 1905 р. партійна мережа РУП (з грудня 1905 р. — УСДРП) на Чернігівщині занепадає. Судячи з листування, у 1906 р. комітет УСДРП на Чернігівщині, що діяв у Ніжині, перетворився у суто міську організацію, втративши контроль над іншими повітовими групами в губернії, які переходять безпосередньо у підпорядкування ЦК партії. Правда, ніжинські активісти використовувались Центральним комітетом для відвідування інших груп у нагальних справах²³.

Діяли на території губернії радикальні групи анархістів, головним осередком яких був Ніжин. Але їхні об'єднання мали досить аморфну організаційну структуру.

У есерів у 1906 р. центральну роль відігравав Чернігівський комітет. Однак його вплив на організації партії у повітах був невеликий. Про це свідчать паралельні процеси формування в краї селянських спілок українськими есерами, невизначений характер партійних організацій Ніжинщини та Борзенщини, активісти яких виявляли яскраві національні симпатії. У той же час спільне видання листівок ніжинською та чернігівською групою вказує на тісний зв'язок між ними.

На зміну Поліському комітету РСДРП влітку 1906 р. постало Перше Чернігівське районне бюро РСДРП, обране представниками 5 північних повітів губернії²⁴ (делегатів надсиляли організації Клинців, Новозибкова, Злинки, Семенівки і Новгород-Сіверська, Стародуба, Унечі, Суража і Мглина). Конференція делегатів цих організацій збиралась раз на три місяці²⁵. Хоча бюро мало назву чернігівського, воно діяло цілком окремо від губернського центру, оскільки єдиної партійної організації в краї не було створено. Чернігівський комітет намагався відігравати провідну роль, але практично не мав зв'язків з північною групою організацій. Групи в південних повітах теж були йому непідконтрольні, тому що з літа 1906 р. втягуються в орбіту впливу «Спілки».

Незважаючи на створення її на початку 1905 р., фактичну діяльність на Чернігівщині «Спілка» розгорнула лише в середині 1906 р., переважно у південних районах. На осінь 1906 р. до неї увійшли конотопська та ічнянська організації, групи в Бахмачі та Ніжині²⁶. У деяких містах організації РСДРП і «Спілки» існували певний час окремо. Так, у Чернігові об'єднання цих осередків сталось лише у січні 1907 р. перед виборами до II Державної думи. У Глухові групи «Спілки» і РСДРП ще влітку 1907 р. існували окремо. Можливою при-

²³ ЦДАВОВУ. — Ф. 3807. — Оп. 1. — Од. зб. 12. — Арк. 146.

²⁴ Флеров В. С. Боец революции. М. И. Сьчев (Франц Суховерхов). — М., Госполитиздат, 1962. — С. 8–9.

²⁵ Щербаков В. Вказ. праця. — С. 157–158.

²⁶ Риш А. Очерки по истории «Спилки» // Летопись Революции. — 1925. — № 2. — С. 140.

чиною цього було утворення організації «Спілки» на основі осередку місцевих есерів²⁷. Однак в інших повітах практично без перешкод групи РСДРП перейшли до «Спілки», яка стала найбільшою політичною організацією регіону серед лівих партій.

Напередодні виборів до II Державної думи «Спілка» включила до свого складу не тільки організації північних повітів Чернігівщини, але й сусідньої Гомельщини. На початку 1907 р. в Чернігівській губернії утворюються підрайони, що частково повторювали колишній вигляд територіальної організації РСДРП. Утворився, точніше зберігся, Новозибківсько-клинцівський або північний Чернігівський район у складі Новозибківського, Мглинського, Суразького і Стародубського повітів, сформувались Глухівський район, Конотопський, південний Чернігівський райони (останній включав осередки в Остерському, Козелецькому, Борзенському, Ніжинському, Городнянському і Сосницькому повітах)²⁸. Але й «Спілка» не консолідувала ці райони в єдину губернську організацію, до того ж, і всередині районів групи діяли не завжди узгоджено. За визнанням А. Ріша, порівняно згуртованими були лише південні організації Чернігівщини, а також північний район із Шосткою. Новозибківсько-клинцівський район, до речі, найдовше зберігав зв'язок між власними осередками в умовах реакції. Ще у вересні 1907 р. тут була скликана конференція груп, яка обрала районний комітет і висловила за відновлення Головного комітету «Спілки»²⁹.

Досить правильну будову мала губернська організація Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії, сформована у 1905–1906 рр. Очолював її чернігівський комітет, через який місцеві організації підтримували зв'язок із вищим комітетом. У 1907 р. чернігівські сіоністсько-соціалісти входили до Києвополтавського району партії, центр якого тимчасово знаходився у Черкасах³⁰. Своєю упорядкованістю партія завдячувала незначним репресіям каральних органів в силу непомітності її партійної діяльності. У політичних виступах чернігівський комітет ССРП нерідко об'єднувався з чернігівськими есерами.

Формально стрункою виглядала і губернська організація есерів. Однак її внутрішня консолідація була незначною, що проявилось у розмежуваннях і розколах взимку 1906–1907 рр. за ідейним і національним принципами. З одного боку, від центральної течії есерів відійшли групи народних соціалістів та есерів-максималістів. З іншого, на початку лютого 1907 р. у Києві відбувся установчий з'їзд (за іншими даними — конференція) Української партії соціалістів-революціонерів з участю чернігівських представників. Утворений ЦК

²⁷ ЦДІАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 367. — Арк. 76.

²⁸ Ріш А. Очерки ... — С. 141.

²⁹ Ріш А. Очерки ... // Летопись Революции. — 1925. — № 3. — С. 93.

³⁰ ЦДІАУК. — Ф. 274. — Оп. 1. — Од. зб. 2061. — Арк. 6, 19.

партії розіслав своїх агітаторів і на Чернігівщину, де утворилась партійна група в Глухові³¹. Ряд фактів дозволяє стверджувати про близькість до українського руху есерівських організацій Ніжинського, Борзенського та Конотопського повітів. Про це, зокрема, свідчить приєднання до української фракції в II Державній думі депутатів з Борзенщини есера В. Хвоста, В. Вовк-Карачевського та трудовика Т. Веремієнка, а також спільна діяльність у ніжинській філії «Просвіти» есерів та членів УСДРП³². Організації останньої продовжували діяти у 1907 р. у Ніжині, Чернігові та Козелецькому повіті.

Осередки есерів-максималістів виникли у першій половині 1907 р. з колишніх учасників есерівських та соціал-демократичних груп у Клинцях, Новозибкові, Шостці, Семенівці, Конотопі, Кролеві, Стародубі. Зауважимо, що серед північних організацій максималістів спостерігались тенденції до об'єднання, аналогічні об'єднанню соціал-демократичних осередків. Так, найбільша група у Новозибкові підпорядкувала собі семенівську, підтримувала тісний зв'язок із клинцівською, стародубською групами, а також із максималістами Гомеля, і навіть спробувала провести конференцію у Сновську з гомельськими однопартійцями для узгодження дій у спільній боротьбі. З есерами-максималістами Новгород-Сіверська, Шостки і Гомеля контактувала семенівська організація³³.

У 1908–1909 рр. колишні ліві партійні організації розпались під ударами репресій, і до нового революційного вибуху вже не змогли досягти попереднього рівня організації. Хоча на території губернії напередодні і в роки Першої світової війни існували поодинокі осередки РСДРП, українських та російських есерів, поалей-ціоністів, а подекуди, як у Чернігові, вони були досить численними. Однак до тривалих форм організаційного об'єднання ці осередки не вирости. Але показово, що й у 1914 р. делегатів від новозибківської соціал-демократичної організації запрошували на районну конференцію в Гомель для обрання делегатів на міжрайонну нараду в Києві, представники якої мали поїхати за кордон³⁴.

Досить централізовану структуру мала губернська організація Конституційно-Демократичної партії. Вона була створена на основі осередків опозиційних до уряду ліберальних організацій — «Союзу Визволення» та союзу земців-конституціоналістів. На Чернігівщині переважна частина їхнього активу, що складався в основному із зем-

³¹ Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР). — К.: ІПі-ЕНД, 1999. — С. 31–32.

³² Давиденко Ю. З історії ніжинської «Просвіти» (1907-1920рр.)// Сіверянський літопис. — 1997. — № 4. — С. 75–76.

³³ Коломієць С. Організації есерів-максималістів на Чернігівщині (1904–1917 рр.)// Український історичний збірник. — Вип. 10. — К.: Інститут історії України НАН України, 2007. — С. 123–124.

³⁴ ЦДІАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 1546. — Арк. 13 зв, 14.

ських працівників, гласних та вищих верств інтелігенції, брала участь одночасно в обох організаціях. Є всі підстави стверджувати, що вже у 1904–1905 рр. представники цих опозиційних груп досягли більшості в губернському земському зібранні, мали великий вплив практично в усіх повітових земствах та багатьох муніципалітетах. Завдяки цьому утворення осередків партії кадетів відбулося швидко і до весни 1906 р. вони діяли майже в усіх повітових містах губернії³⁵. Як свідчать повідомлення чернігівської газети «Десна» за березень 1906 р., яку видавали кадети В. Хижняков та Н. Галімський, у кожному повіті вже навесні 1906 р. кадетські кандидати брали участь у виборах до Державної думи по всіх куріях виборщиків, крім робітничої.

У 1906–1907 рр. кадетська партійна організація була однією з найвпливовіших у регіоні, що підтвердили результати виборів до I та II Державної думи. Однак її соціальна база залишалась досить обмеженою. Членами партії кадетів були земські дворяни, юристи, зокрема адвокати, інженери, лікарі та поодинокі вчителі і священники. Як і раніше, в період «Союзу Визволення», прихильники партії групувались навколо земських установ та муніципалітетів. Про це красномовно свідчить керівний склад губернського комітету, який майже не змінювався до 1914 р. До нього входили О. Муханов, губернський предводитель дворянства до 1905 р., О. Свечин, голова губернської земської управи у 1901–1906 рр. (обидва великі поміщики), адвокати О. Сац та І. Шраг, які також були гласними міської думи Чернігова і губернських земських зборів, інспектор земського страхування Н. Галімський та завідуючий оціночно-статистичним відділом земства Є. Добровольський, колишній голова земської управи і гласний губернських земський зборів В. Хижняков, а крім них І. Полторацький, М. Імшенецький та адвокат І. Соколовський³⁶. Зауважимо також, що до кадетів належали міські голови Чернігова, Новгород-Сіверська та значного промислового посаду Клинець Суразького повіту.

Незважаючи на зниження активності і зникнення багатьох організацій партії кадетів у міжреволюційний період, її прихильники залишались у більшості повітів губернії і брали активну участь у політичному житті. Так, у 1912 р. кандидатом у депутати до IV Державної думи в Новозибківському повіті від лівих сил та старообрядців був колишній депутат II Державної думи, кадет, інженер П. П. Юренев³⁷. У Стародубському повіті були обрані у виборщики прихильник кадетів, голова повітової земської управи Д. Рогович, а також власник заводу в Клинцях, лівий кадет М. Федотов. У Сосницькому повіті від міських виборців обрали лівого кадета П. Ольденбурга³⁸.

³⁵ І. Л. Шраг. Документи та матеріали. — Чернігів, 1997. — С. 51.

³⁶ ЦДІАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 369. — Арк. 7–12; Од. зб. 892. — Арк. 2.

³⁷ ЦДІАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 1388. — Арк. 19.

³⁸ Там само. — Арк. 36, 39–40.

З кадетами тісно пов'язана була губернська організація Української Демократично-Радикальної партії, що утворилась на основі чернігівської української Громади, а після поразки революції 1905–1907 рр. перетворилась на відділ Товариства українських поступовців. Лідер її, І. Шраг, входив до складу губернського комітету кадетів. Однак, як зазначає С. Наумов, формування повітових комітетів УДРП на Лівобережжі «зупинилось на півдорозі»³⁹, чому сприяли як практика подвійного членства в інших партіях, так і мала чисельність чернігівського осередку, який фактично включав 2–3 десятки осіб. До того ж, і в цій невеликій групі відбувся розкол у 1906 р. на поміркованих і радикалів⁴⁰. Товариство «Просвіта», засноване членами і прихильниками партії, діяло протягом 1906–1911 рр. у Чернігові, Ніжині та Козельці, тобто на півдні губернії. Фактично північні повіти Чернігівщини зачіпались впливом українських лібералів лише настільки, наскільки тісним був їхній зв'язок з кадетами, що мали тут значну кількість прихильників серед громадськості. Варто додати, що і в 1917 р. колишні провідники чернігівських кадетів та українських лібералів О. Свечин і І. Шраг користувались значним авторитетом серед земської громадськості краю і партійної організації Української партії соціалістів-федералістів⁴¹.

Розгалуженою в регіоні була також партійна організація «Союза 17-го октября». Як і кадети, октябристи гуртувались навколо установ місцевого самоврядування, однак їхні прихильники були менш численні і активні, тому формування губернської партійної організації затягнулось до осені 1906 р. За територіальним поширенням осередки октябристів у 1906 р. діяли, за даними М. Ясира, у Новожибкові, Борзні, Глухові, Ямполі, Конотопі, за інформацією ж В. Шелохаєва також у Сосниці та Козельці (можливо, вони з'явилися тут пізніше)⁴². Крім того, з березня 1906 р. діяла організація октябристів у Чернігові. Найбільшою була глухівська організація партії під проводом П. Дорошенка, яка зосереджувала близько 150 членів (третину від загальної кількості партійців губернії).

У 1907 і 1912 рр. октябристи відіграли значну роль під час виборів до Державної думи, причому значна частина обраних депутатів-

³⁹ Наумов С. О. Український політичний рух... — С. 147.

⁴⁰ Грінченкова М., Верзилів А. Чернігівська українська громада. Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. М. Грушевського. — К., Державне вид-во України, 1928. — С. 4?

⁴¹ Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914–1920 роки). — К.: Темпора, 2007. — С. 166–167.

⁴² Ясир М. З діяльності партійних осередків октябристів на Україні в 1905–1907 рр. // Наукові праці з питань політичної історії. — К., 1992. — Вип. 172. — С. 57; Шелохаєв В. В. Численность и состав партии октябристов // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг. Количественный анализ. Сб. ст. — М.: Институт истории АН СССР, 1987. — С. 169.

октябристів зберігала зв'язок із земством. Так, гласними повітових і губернських земських зборів були А. Гамалія, Г. В. Скоропадський та А. Ракович, депутати III та IV Державних дум, повітовим гласним і почесним мировим суддею Новокиївського повіту С. Розенбах, депутат IV Державної думи⁴³. Як відомо, напередодні 1917 р. «Союз 17-го октября» фактично розпався внаслідок внутрішніх чвар та зміни політичних умов. Однак це не завадило його колишньому члену, депутату II Державної думи, стародубському поміщику М. Іскрицькому кілька місяців весною 1917 р. перебувати на посаді губернського комісара Тимчасового уряду, доки його не змістив Д. Дорошенко.

Разом з тим, територіальна організація ліберальних об'єднань, не пов'язаних із земськими структурами, складалась дещо інакше. Так, прихильники Єврейської народної групи — поміркованих єврейських лібералів, що прагнули до повної інтеграції єврейського народу в склад російської держави, — утворили власні осередки в Чернігові і ряді інших повітів губернії. Але їхня губернська організація, на противагу кадетській і правим, не тяжіла до київської, а об'єднувалась в один район з однопартійцями Мінської і Могилівської губерній, причому два рази, у січні і червні 1907 р. партійні наради представників цього району відбувались у Гомелі⁴⁴.

Праві партії зійшли з політичної сцени регіону ще в середині 1910-х рр. Зазначимо, що серед прихильників цього напрямку на території губернії поширеними були лише два об'єднання: Союз руського народу та Всеросійський союз націоналістів. Перший з них став найбільшою політичною організацією на Чернігівщині. У 1907–1908 рр. його осередки діяли в усіх повітах, крім Мглинського, Сосницького, Козелецького і Новгород-Сіверського, а найбільші — у Чернігівському, Ніжинському, Городнянському повітах. Однак у першій половині 1910-х рр. відділи союзників поступово зникають під впливом різних причин, і на 1915 р. зберігся лише ніжинський осередок⁴⁵. Всеросійський національний союз проник на Чернігівщину незабаром після свого виникнення у 1911 р. Але його організації діяли лише у Чернігові та Ніжині, правда, окремі прихильники були і в інших повітах, як показало обрання націоналістів депутатами Державної думи у 1912 р. На противагу відділам СРН, осередки цієї партії були нечисленні і мали яскраво елітарний характер, зосереджуючи верхівку місцевого духовенства, чиновників, відставних офіцерів⁴⁶. Само собою, з настанням революції 1917 р. ці соціальні категорії населення опинились на узбіччі політичних процесів.

⁴³ Четвертая Государственная Дума. Портреты и биографии. — СПб: тип. «Ш. Буссель», 1913. — С. 45, 160, 166, 180.

⁴⁴ ЦДІАУК. — Ф. 276. — Оп. 1. — Од. зб. 90. — Арк. 38; Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 482. — Арк. 30.

⁴⁵ ЦДІАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 1648. — Арк. 8, 9.

⁴⁶ ЦДІАУК. — Ф. 1439. — Оп. 1. — Од. зб. 1481. — Арк. 13 і зв.

У підсумку стає очевидним той факт, що в діяльності найбільших ліворадикальних партій в регіоні північного Лівобережжя України чернігівський центр завжди виступав як окремий великий осередок, але він ніколи не був центром партійної організації для своєї губернії. Більше того, на прикладі структурної організації Бунду, РСДРП, а потім «Спілки», дещо меншою мірою — РУП-УСДРП та есерів-максималістів ми бачимо формування в Чернігівській губернії двох територіальних районів, організації яких діють майже завжди відокремлено від чернігівських осередків: це район північних 4–5 повітів (Новозибківський, Суразький, Стародубський, меншою мірою Мглинський і Новгород-Сіверський, оскільки партійна діяльність у цих двох повітах була менш активною), і район південних та східних повітів (Ніжинський, Конотопський, Борзенський, Глухівський, Козелецький і Кролевецький).

Головними причинами такого явища, на нашу думку, були наступні. Нелегальне становище ліворадикальних груп, члени яких постійно знаходились під загрозою арештів, яких вистежували правоохоронні органи, змушувало їхнє керівництво шукати найлегших, найпростіших способів зв'язку між собою. Відповідно, при утворенні територіальних районів головну увагу доводилось звертати не на адміністративний поділ, а зручність комунікації організацій. Чернігів не був на той час великим транспортним вузлом, так само як і промисловим центром. Натомість залізниця Гомель-Брянськ та її відгалуження Новозибків-Новгород-Сіверськ зв'язувала між собою Новозибків, Клинці, Семенівку і Гомель. Тому природно організації північних повітів губернії весь час свого існування тяжіли до Гомеля, а не до Чернігова. Навпаки, зв'язок по ширококоліїних шляхах між Ніжином, Києвом і Конотопом і навіть Глуховом був кращим, ніж по вузькоколіїній залізниці між Ніжином і Черніговом. Організаціям РУП-УСДРП і Бунду, а потім «Спілки» було зручніше підтримувати зв'язок із київськими комітетами власних організацій. З іншого боку, порівняно малоактивним в регіоні організаціям, які не привертали особливої уваги поліції, як наприклад, сіоністи-соціалісти, вдавалось підтримувати більш-менш чітку губернську організацію.

Що цікаво, цілком збігалась із таким районуванням Чернігівської губернії і мережа чернігівського жандармського управління, сформована ще в кінці XIX ст. Одна з її філій, у Стародубі, керувала діяльністю жандармських співробітників у Новозибківському, Стародубському, Мглинському, Новгород-Сіверському і Суразькому повітах. Інша філія, з центром у Ніжині, керувала охоронною діяльністю в Ніжинському, Борзенському, Конотопському, Глухівському і Кролевецькому повітах. Жандарми решти повітів підпорядковувались безпосередньо керівнику чернігівського управління.

Отримані дані дозволяють стверджувати, що вже за 10–15 років напередодні революції 1917 р. закладалась майбутня зміна адміні-

стративно-територіальних кордонів Чернігівської губернії. Вона була тим більш невідворотною з огляду на перемогу політичних сил, організації яких задовго до громадянської війни ігнорували значення Чернігова як губерньського центру. Підтримувати зв'язки осередків північних повітів з Гомелем, а південних — з Києвом було просто зручніше. Цілковито закономірним з цієї точки зору виглядає відокремлення північних повітів від губернії і України влітку 1917 р. Тимчасовим урядом, а потім уже остаточно в 1919–1920 рр. радянською владою, яка приєднала їх до Гомельської губернії⁴⁷. Так само значною мірою транспортно-економічними міркуваннями, а не лише політичною кон'юктурою керувався уряд П. Скоропадського, відстоюючи включення як Гомельщини, так і північних повітів Чернігівської губернії до складу Української держави у 1918 р. До речі, таку ж тенденцію виявила й нарада Поліського та Гомельського комітетів РКП, яка висловила за приєднання Гомеля до Чернігівщини, внаслідок чого ще у жовтні 1918 р. гомельські делегати брали участь у II з'їзді КП(б)У⁴⁸. З цих же причин Гомельщину було приєднано спочатку до РРФСР, а не до Білоруської Соціалістичної Радянської республіки, і лише у 1927 р. з етнічних міркувань райони Новозибківщини і Гомельщини було роз'єднано між БСРР і РРФСР.

З іншого боку, розглянемо відомі факти звертання до Центральної Ради з боку населення Стародубського та інших повітів у листопаді-грудні 1917 р. з проханням про включення цих територій до складу Української Народної республіки. Хто саме, які органи звертались? Як відомо, це були повітові земські зібрання Мглинського, Новозибківського повітів, а також волосні земські збори та міські думи Суразького, Мглинського, Новгород-Сіверського та Стародубського повітів. Під документами звернень стояли підписи губерньських та земських чиновників, громадських діячів⁴⁹. Жодна рада робітничих чи солдатських депутатів не підтримала ці звернення. Більше того, 20 грудня 1917 р. на Новозибківському земському повітовому зібранні праві есери, есери-інтернаціоналісти і більшовики висловились проти входження повіту до УНР. Таким чином, можна виділити два фактори, що стояли за цими зверненнями: соціально-політичний, зумовлений негативним відношенням заможного населення і поміркованих партій до більшовицького перевороту, і фактор усталених партійно-адміністративних зв'язків місцевих кадетських кіл та близької до них громадськості, які контролювали земські органи та міські думи. Це пояснює той факт, чому після зникнення ліберальних

⁴⁷ *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. — К.: Українська видавнича спілка, 2000. — С. 39, 417–418; *Боечко В., Ганжа О., Захарчук Б.* Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. — К.: Основи, 1994. — С. 51.

⁴⁸ *Сергійчук В.* Вказ. праця. — С. 414.

⁴⁹ Там само. — С. 415–416.

політичних партій і заміни земства структурами рад робітничо-селянських депутатів питання про повернення 4-х колишніх північних повітів Чернігівської губернії до України вже не піднімалось, на відміну від ряду волостей українських повітів Курської і Воронежської губерній, де з'їзди рад на початку 1920-х рр. неодноразово, хоч і безуспішно, звертались із проханнями включити їх до УСРР⁵⁰. Та й уряд УСРР навіть не виносив цього питання на розгляд комісії по урегулюванню кордонів УСРР і РРФСР у 1924 р.

Отже, складне питання формування територіально-політичного та адміністративно-територіального розподілу півночі Лівобережної України після революції 1917 р. визначалось багатьма транспортно-економічними, соціальними і політичними чинниками, більшість яких були закладені ще у кінці XIX — на початку XX ст. Особливості територіальної організації місцевих партійних організацій ліворадикальних партій яскраво проявили невідповідність існуючих кордонів Чернігівської губернії соціальним та економічним змінам у регіоні. Водночас сформовані в роки Першої російської революції традиції партійно-політичної організації політичних симпатій населення уже перед революцією 1917 р. заклали потенційну слабкість зв'язку північних повітів губернії з революційним і зокрема українським рухом у Чернігові та інших повітах краю. В умовах сходження з політичної сцени поміркованих ліберальних партій, губернські організації яких відзначались консолідованістю навколо земських та муніципальних органів, і перемоги більшовиків у громадянській війні зникли місцеві громадсько-політичні осередки, які могли б мобілізувати населення для збереження традиційних зв'язків історичного козацького краю з Лівобережжям України. Водночас територіальний розподіл партійних соціал-демократичних груп на Чернігівщині певною мірою проявився і під час розподілу колишньої губернії на округи на початку 1920-х рр.

Поряд із цим, слід зауважити бажаність подальшого вивчення особливостей територіальної організації політичних партій в регіоні у 1917–1920 рр. а також історії громадських об'єднань і товариств, зокрема кооперативного руху, на початку XX ст., що дасть змогу більш всебічно і зважено розглянути питання про необхідність і причинну зумовленість адміністративно-політичних територіальних змін на півночі Лівобережжя України у 1920-х рр.

⁵⁰ Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Вказ. праця. — С. 51–52.